

Original Article

Justice and Power in the Historical Prose of the Ghaznavid Period: A Discourse Analysis of “War” in *Tarikh-e Bayhaqi* Based on Foucault’s Theory

Ebtehaj Salimi¹

Fereshteh Azadtabar²

Omid Roosta³

1. Introduction

The historical prose of the Ghaznavid period, whose culmination is evident in the works of great figures such as Abu al-Fazl Bayhaqi, while preserving eloquence and fluency, possesses distinctive structural and stylistic characteristics that set it apart from earlier prose and later literary periods. This prose was generally modeled on official and bureaucratic language and, due to its close association with the royal court and the chancery, tended to use precise vocabulary, orderly sentence structure, and a combination of Persian and Arabic elements. In Ghaznavid historical narratives, alongside the recording of events, special attention is devoted to documenting ceremonies, rituals of power, political and military relations, and the description of personalities, all of which indicate the dual function of prose: both the transmission of information and the discursive representation of the legitimacy of kingship. “Power is neither a commodity, nor a position, nor spoils, nor a scheme and strategy; rather, it is the operation of political technologies throughout the body of society. It is precisely the functioning of these political rituals and ceremonies of power that sustains

1. Assistant Professor, Department of History, Payam-e Noor University, Tehran, Iran; email of the corresponding author: ebtehajsalimi@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran; email: feazadtabar@pnu.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Darolhekmah Qom Higher Education Institute, Qom, Iran; email: omidroosta16@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-8832-4787>

 <https://orcid.org/0000-0002-2183-3736>

 <https://orcid.org/0000-0001-5467-0147>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.241827.1435>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

unequal and unbalanced relations” (Dreyfus & Rabinow, 2018: 312). In *Tarikh-e Bayhaqi*, Bayhaqi, through realistic, mature, and concise prose, records events in a precise and multilayered manner. He not only narrates major events such as wars and political transformations, but also emphasizes minor incidents, dialogues, and the details of statesmen's behavior, thereby laying the foundation for analyses of power and discourse. In addition to its position as a fundamental source for understanding the political and social history of the Ghaznavid era, this work is a text that, through its meticulous, detail-oriented prose enriched with rhetorical devices presents a distinctive representation of major events, including war. Foucault's approach to the analysis of power, particularly as articulated in *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, demonstrates that “war in such a text possesses a disciplinary function: an instrument for surveillance, the regulation of social relations, and the control of bodies and behaviors within the framework of monarchy” (Foucault, 1975: 26). From this perspective, the selection of narrative structure and vocabulary, the segmentation of events, and the emphasis on key moments of war in *Tarikh-e Bayhaqi* not only enhance the literary value of the text, but also play a direct role in reproducing the discourse of monarchy and justice. Such a reading, based on discourse analysis and Foucauldian stylistics, allows us to uncover the hidden layers of the representation of war as a simultaneously formative and reflective ground of power and to show how Bayhaqi succeeded in transforming historiography into a domain for consolidating political and moral order. In Bayhaqi's narratives, war is depicted not as an isolated event but as a continuous process and a network of power relations, extending from preparation, mobilization of forces, and bureaucratic decision-making to battle and its aftermath. This broad framework creates the conditions for disciplinary actions and social control. Within this perspective, justice also acquires an instrumental and functional role: a concept ritually and symbolically represented in military operations, the trial of prisoners, and the distribution of spoils to strengthen royal legitimacy. Through narrative techniques such as scene segmentation, detailed descriptions of the behavior of commanders and soldiers, and reflections on public reactions, Bayhaqi artistically links the semantic layers of war to the domains of ethics and politics. From the perspective of discourse analysis, this connection is not merely the product of the historian's personal beliefs, but rather the consequence of structural relations and the need of the royal apparatus for a particular representation of power and justice.

2. Method

The research method is based on a qualitative approach and critical discourse analysis. The data are collected from the complete text of *Tarikh-e Bayhaqi*, with emphasis on sections related to war, from the stages of preparation to the aftermath of battle. The analysis of the text is conducted according to Foucault's framework to identify mechanisms of power, disciplinary elements, and representations of justice within the narrative structure. This process includes the extraction of semantic units, the examination of scene segmentation, and the analysis of key vocabulary to answer the principal questions concerning the relationship between war and the discourse of power and justice during the Ghaznavid period.

3. Discussion

Within the political-military system of the Ghaznavid state, war was not merely a military action or a reaction to external threats, but rather a symbolic and multilayered arena for the representation of power, the reproduction of royal legitimacy, and the organization of social relations. Through its precise, detailed, and narrative prose, *Tarikh-e Bayhaqi* portrays wars from the stages of preparation and mobilization of

forces to the moment of conflict, victory, or defeat, and their political and social consequences, thereby transforming the battlefield into a discursive space in which power is consolidated through language, ritual, and narrative.

By focusing on the military organization of the Ghaznavids — including cavalry, infantry, and especially elephants as symbols of royal authority — Bayhaqi reveals the disciplinary logic of the state on the battlefield. In the text, these military elements function beyond their role as instruments of war and serve as political and ceremonial signs that render the Sultan's authority and the royal order visible. Within this framework, war becomes a discursive instrument for social control, the inculcation of loyalty norms, and the consolidation of political authority. An analysis of four major battles in *Tarikh-e Bayhaqi* — the Battle of Rokhne in Nishapur, the Battle of Sebuktegin and Mahmud against Bu Ali Simjur, the Battle of Talkhab, and the battle against the Turkmens at Aliabad — demonstrates that each of these events constitutes a decisive moment in the reconfiguration of the network of power. In the Battle of Rokhne, the military retreat and the recitation of the khutbah in the name of Bu Ali Simjur signify not only a temporary displacement of power but also an example of the role of language and ritual in the production of political truth.

In the battle between Sebuktegin and Mahmud and Bu Ali, the pre-war dialogue and the emphasis on rationality, counsel, and the avoidance of “rebellion” transform war into a spectacle of the monarchy's moral and political legitimacy. In the Battle of Talkhab, Bayhaqi, through detailed descriptions of military formations, command positions, control over vital resources such as water, and the Sultan's display of composure at the height of the conflict, highlights the connection between military power and royal ritual. Likewise, the battle against the Turkmens at Aliabad, with the Sultan's direct presence on the battlefield, the shift from elephants to horses, and the prohibition on pursuing the enemy after victory, exemplifies strategic rationality and political discipline whose psychological effects extend beyond the battlefield to society and enemies alike. Overall, *Tarikh-e Bayhaqi* represents war not merely as a military event, but as a discursive mechanism that, through narrative, language, and ritual, produces and consolidates the “political truth” and legitimacy of the Ghaznavid monarchy. Thus, the connection between the objective event of war and its literary-political construction constitutes one of the fundamental characteristics of Bayhaqi's historical prose and of his understanding of power in the Ghaznavid era.

4. Conclusion

This study demonstrates that war in *Tarikh-e Bayhaqi* extends beyond the reporting of military events and functions as a discursive arena for the exercise of disciplinary order and the consolidation of royal authority. By combining Foucault's theory with stylistic analysis, it becomes evident that Bayhaqi, through detailed observation and precise narration, transforms the battlefield into a scene for the display of “disciplined bodies” and the production of moral and political meaning. The findings indicate that Bayhaqi follows a consistent narrative pattern: a process that begins with military preparations and the consolidation of the Sultan's position, and culminates in the explanation of the political consequences of battle. This structure transforms war from a temporary event into an institutionalized process. The key point of the study is that even defeats are not omitted from the narrative; rather, through discursive reconstruction, they are redefined in a manner that preserves royal legitimacy. In this way, Bayhaqi's prose itself becomes an active instrument in the production of meaning and the consolidation of the memory of power. Indeed, the effectiveness of

the Foucauldian approach in reading *Tarikh-e Bayhaqi* derives from its connection to the examination of the text's stylistic subtleties and narrative structure. This study not only demonstrates how war becomes an ordinary mechanism of governance but also opens a new horizon for the discourse analysis of Persian historical texts and recognizes historiography as an act that produces power and establishes order.

Keywords: discourse, war, history, power, Foucault, Bayhaqi

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۹، شماره ۱، (پیاپی ۹۰ / ۱) بهار و تابستان ۱۴۰۵

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۷۳ تا ۱۹۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲

عدالت و قدرت در نثر تاریخی دوره غزنوی؛ تحلیل گفتمانی «جنگ» در تاریخ بیهقی با تکیه بر آرای فوکو

ابتهاج سلیمی^۱

فرشته آزادتابار^۲

امید روستا^۳

چکیده

تاریخ بیهقی از برجسته‌ترین متون نثر فارسی است که افزون بر ارزش‌های تاریخی و ادبی، واجد ظرفیت بالای تحلیل گفتمانی در بازنمایی قدرت سیاسی است. در این اثر، روایت جنگ صرفاً گزارش وقایع نظامی نیست، بلکه بخشی از سازوکار معنابخش سلطنت به‌شمار می‌آید که از خلال جزئی‌نگری روایی، آیین‌های درباری، و گفتار فرماندهان، نظم سیاسی و اخلاقی عصر غزنوی را بازتولید می‌کند. بیهقی به‌عنوان مورخی دیوانی و شاهد بسیاری از رویدادها، میدان جنگ را به صحنه‌ای برای نمایش اقتدار، انضباط، و عدالت سلطنتی بدل می‌سازد و از این رهگذر، تاریخ‌نگاری را در خدمت تثبیت مشروعیت قدرت قرار می‌دهد. چارچوب نظری این پژوهش بر آرای میشل فوکو استوار است؛ به‌ویژه مفاهیمی چون قدرت به‌مثابه شبکه‌ای از روابط،

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول). ebtehajsalimi@pnu.ac.ir

۲. استادیار بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. feazadtabar@pnu.ac.ir

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، مؤسسه آموزش عالی دارالحکمه قم، ایران. omidroosta16@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-8832-4787>

 <https://orcid.org/0000-0002-2183-3736>

 <https://orcid.org/0000-0001-5467-0147>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.241827.1435>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

سازوکارهای انضباطی، گفتمان به عنوان تولیدکننده حقیقت، و نقش جنگ در بازتولید مناسکی قدرت. این مفاهیم امکان آن را فراهم می‌آورند که روایت‌های جنگی بیهقی نه به عنوان انعکاس بی‌طرف رویدادها، بلکه به مثابه کنش‌های گفتمانی تحلیل شوند که در آن‌ها حقیقت، اقتدار و عدالت به طور هم‌زمان صورت‌بندی می‌شود. روش تحقیق در این مقاله، توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر تحلیل انتقادی گفتمان است. داده‌های پژوهش از چارچوب روایی چهار نبرد شاخص در تاریخ بیهقی استخراج شده و با تمرکز بر زبان، ساختار روایت، نمادهای قدرت و نحوه بازنمایی پیروزی و شکست بررسی گردیده است. هدف اصلی پژوهش، تبیین چگونگی کارکرد روایت جنگ در شکل‌دهی به گفتمان سلطنت و عدالت سیاسی در نثر بیهقی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بیهقی از طریق سامان‌دهی روایی جنگ، حتی در موقعیت‌های شکست یا بحران، گفتمان قدرت را حفظ و بازآرایی می‌کند و تاریخ را به عرصه‌ای فعال برای تولید و تثبیت مشروعیت سیاسی بدل می‌سازد. این امر تاریخ بیهقی را از تاریخ‌نگاری صرفاً واقعه‌نگارانه متمایز کرده و آن را متنی کلیدی در مطالعه پیوند قدرت، گفتمان و تاریخ‌نگاری فارسی نشان می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: گفتمان، جنگ، تاریخ، قدرت، فوکو، بیهقی

۱. مقدمه

نثر تاریخی دوره غزنوی که اوج آن در آثار بزرگانی چون ابوالفضل بیهقی دیده می‌شود، در عین حفظ شیوایی و فصاحت، از ویژگی‌های ساختاری و سبکی خاصی برخوردار است که آن را از نثر پیشین و نیز دوره‌های بعد متمایز می‌کند. این نثر غالباً بر پایه زبان رسمی و دیوانی شکل گرفته و به دلیل پیوند تنگاتنگ با دربار و دیوان رسالت، به گزینش واژگان دقیق، جمله‌بندی منظم، و ترکیب عناصر فارسی و عربی گرایش دارد. در روایت‌های تاریخی غزنویان، علاوه بر گزارش وقایع، عنایت ویژه‌ای به ثبت جزئیات مراسم، مناسک قدرت، روابط سیاسی و نظامی، و توصیف شخصیت‌ها مشاهده می‌شود که نشان از کارکرد دوگانه نثر یعنی انتقال اطلاعات و هم‌بازنمایی گفتمانی مشروعیت سلطنت دارد. «قدرت، کالا یا منصب یا غنیمت و یا نقشه و تدبیر نیست، بلکه عملکرد تکنولوژی‌های سیاسی در سراسر پیکر جامعه است. عملکرد همین آیین‌ها و مراسم سیاسی قدرت، دقیقاً همان چیزی است که روابط نابرابر و ناموزون را بر پا می‌دارد» (دریفوس و رایینو، ۱۳۹۷: ۳۱۲).

بیهقی در تاریخ بیهقی با نثر واقع‌گرا، پخته و ایجاز‌اندیش، به شیوه‌ای دقیق و چندلایه رویدادها را می‌نگارد؛ او نه تنها رخدادها را کلان چون جنگ‌ها و تحولات سیاسی را روایت می‌کند، بلکه بر حوادث خرد، گفت‌وگوها، و جزئیات رفتار رجال تأکید دارد و بدین سان بستری برای تحلیل‌های قدرت و گفتمان فراهم می‌سازد. این اثر، افزون بر جایگاه آن به عنوان منبع بنیادین شناخت تاریخ سیاسی و اجتماعی عصر غزنوی، متنی است که با نثر دقیق، جزئی‌نگر و آمیخته به صنایع بلاغی، بازنمایی ویژه‌ای از رخدادها را بزرگ، از جمله جنگ، ارائه می‌دهد. رویکرد فوکو به تحلیل قدرت، به‌ویژه آنچه در باید و نباید تنبیه: تولد زندان، مطرح کرده، نشان می‌دهد که «جنگ در چنین متنی، کارکردی انضباطی دارد: ابزاری برای نظارت، تنظیم روابط اجتماعی و کنترل بدن‌ها و رفتارها در چارچوب سلطنت» (Foucault, 1975:26). از این منظر، انتخاب ساختار روایی و واژگان، شیوه تقطیع وقایع، و برجسته‌سازی لحظات کلیدی جنگ در تاریخ بیهقی نه تنها ارزش ادبی متن را ارتقا می‌دهد، بلکه نقش مستقیمی در بازتولید گفتمان سلطنت و عدالت ایفا می‌کند. چنین خوانشی، با تکیه بر تحلیل گفتمانی و سبک‌شناسی فوکویی، این امکان را فراهم می‌آورد که لایه‌های پنهان در بازنمایی جنگ، به عنوان بستر هم‌زمان شکل‌دهنده و بازتاب‌دهنده قدرت، آشکار شود و نشان دهد چگونه بیهقی توانسته تاریخ‌نگاری را به عرصه‌ای برای تثبیت نظم سیاسی و اخلاقی بدل سازد. در روایت‌های بیهقی، جنگ نه به صورت رخدادی منفصل، بلکه به عنوان فرآیندی پیوسته و شبکه‌ای از روابط قدرت تصویر می‌شود؛ فرآیندی که از مرحله آمادگی، بسیج نیروها و تصمیم‌گیری‌های دیوانی تا نبرد و پیامدهای پس از آن امتداد دارد. این گستره، بستر کنش‌های انضباطی و کنترل اجتماعی را فراهم می‌سازد؛ همان‌گونه که فوکو تأکید می‌کند، قدرت در قالب نظم‌های خرد و رویه‌های تکرارشونده اعمال می‌شود و از متن وقایع روزمره

تا رخداد‌های کلان مانند جنگ، در لایه‌های گوناگون حیات سیاسی نفوذ دارد (Foucault, 1975). در این چشم‌انداز، عدالت نیز کارکردی ابزاری و کارگزارانه می‌یابد: مفهومی که به صورت آیینی و نمادین در عملیات نظامی، محاکمه اسیران، و تقسیم غنائیم بازنمایی می‌شود تا مشروعیت سلطنتی را تقویت کند. بیهقی با بهره‌گیری از تکنیک‌های روایی - مانند تقطیع صحنه‌ها، توصیفات جزئی از رفتار فرماندهان و سربازان، و بازتاب واکنش‌های مردمی به شکلی هنرمندانه - توانسته است لایه‌های معنایی جنگ را به قلمرو اخلاق و سیاست پیوند دهد. این پیوند، از منظر تحلیل گفتمان، نه صرفاً محصول باور شخصی مورخ بلکه پیامد مناسبات ساختاری و نیاز دستگاه سلطنتی به بازنمایی خاصی از قدرت و عدالت است. بنابراین مطالعه جنگ در تاریخ بیهقی با تکیه بر آرای فوکو، راهی برای کشف مکانیسم بازتولید قدرت در ادبیات تاریخ‌نگارانه دوره غزنوی فراهم می‌کند و نشان می‌دهد چگونه نثر می‌تواند به عنوان ابزار سیاسی عمل کند.

۱-۱. بیان مسئله

تاریخ بیهقی به عنوان یکی از جامع‌ترین و دقیق‌ترین آثار تاریخ‌نگاری فارسی، همواره دو ارزش را هم‌زمان در خود داشته است: نخست، اعتبار آن به عنوان سند تاریخی دوره غزنوی که مبتنی بر تجربه مستقیم نویسنده در دستگاه دیوانی و مشاهده عینی رویدادهاست؛ دوم، جایگاه آن در تاریخ ادبیات فارسی به مثابه نمونه‌ای کم‌نظیر از نثر بینابین، شخصیت‌پردازی و روایت‌گری چندلایه. این دو ارزش به صورت هم‌زمان، بستری ایده‌آل برای بررسی رابطه عدالت و قدرت در متن فراهم می‌آورد؛ رابطه‌ای که در آن بازنمایی وقایع تاریخی از طریق ابزارهای روایی و بلاغی، نقش مهمی در تثبیت یا نقد نظم سیاسی ایفا می‌کند. در متون تاریخ‌نگارانه فارسی، به ویژه آثار دوره غزنوی، جنگ غالباً به عنوان رویدادی نظامی و سیاسی روایت شده که هدف اصلی آن شرح وقایع، پیروزی‌ها و شکست‌هاست. با این حال، رویکرد غالب کمتر به سازوکارهای پنهان قدرت و عدالت در این روایت‌ها پرداخته است؛ سازوکارهایی که نه تنها در حاشیه حوادث، بلکه در بطن جنگ حضور دارند و از طریق زبان و ساختار روایی بازتولید می‌شوند. در تاریخ بیهقی، جنگ عرصه‌ای است برای نمایش مشروعیت سلطنت، اعمال نظم دیوانی، و تثبیت ساختارهای انضباطی. اما این جنبه‌ها در مطالعات پیشین عمدتاً نادیده گرفته شده یا به شکل پراکنده بررسی شده‌اند. از منظر نظری، آرای میشل فوکو درباره پیوند میان قدرت، انضباط و بازنمایی، امکان تحلیل تازه‌ای از این متون را فراهم می‌آورد. پرسش اصلی آن است که بیهقی چگونه از قالب جنگ به عنوان یک رویداد، بستری برای انتقال و تثبیت گفتمان قدرت و عدالت می‌سازد و کدام عناصر زبانی، روایی و بلاغی به این فرآیند کمک می‌کنند (Foucault, 1975). شکاف موجود در پیشینه، یعنی فقدان مطالعه گفتمان‌محور بر جنگ در چارچوب نظری فوکو، ضرورت انجام این تجزیه و تحلیل را تقویت می‌کند. این پژوهش در پی آن است تا با واکاوی دقیق متن تاریخ بیهقی، ابعاد پنهان ارتباط میان جنگ، عدالت، و قدرت را آشکار کند و نشان دهد که چگونه تاریخ‌نگاری غزنوی، نه صرفاً گزارش وقایع، بلکه بازتاب و ابزار نظم سیاسی بوده است.

۱-۲. ضرورت پژوهش

مطالعه جنگ در تاریخ بیهقی، در چارچوب نظری فوکو، فرصتی فراهم می‌آورد تا ابعاد پنهان قدرت و عدالت در تاریخ‌نگاری دوره غزنوی آشکار شود. تا امروز اغلب پژوهش‌ها درباره این اثر، بر جنبه‌های ادبی یا بر بازگویی وقایع سیاسی تمرکز داشته‌اند و کمتر به لایه‌های گفتمانی و مکانیسم‌های انضباطی نهفته در روایت جنگ پرداخته‌اند. با توجه به اینکه بیهقی هم مورخ و هم کنشگر در ساختار سلطنتی بوده، نثر او نه تنها بازتاب واقعیت تاریخی بلکه خود بخشی از نظام بازتولید قدرت است؛ و این امر، سبک و زبان او را به ابزاری برای تثبیت مشروعیت سیاسی بدل می‌سازد. از منظر نظری، استفاده از رویکرد فوکو که به بررسی شبکه‌های قدرت، سازوکارهای انضباطی، و نحوه نفوذ این سازوکارها در متن‌ها می‌پردازد، به معنای عبور از قرائت‌های سنتی و کشف معانی چندلایه در بازنمایی جنگ است. این رویکرد، امکان فهم ارتباط میان فرم ادبی و محتوای سیاسی را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که

چگونه روایت جنگ، می‌تواند به تجسم عدالت در خدمت قدرت بدل شود. در شرایطی که تحلیل گفتمانی تاریخی در حوزه مطالعات ادبیات فارسی هنوز محدود است، این پژوهش می‌تواند الگویی نو برای مطالعات مشابه در دیگر آثار تاریخ‌نگارانه فراهم آورد و به گسترش فهم ما از نقش ادبیات در سامان‌دهی و تداوم نظم سیاسی در ایران قرون میانه کمک کند. روش پژوهش بر پایه رویکرد کیفی و تحلیل گفتمانی انتقادی سامان یافته است. داده‌ها از متن کامل تاریخ بیهقی گردآوری می‌شود با تمرکز بر بخش‌های مرتبط با جنگ، از مراحل آمادگی تا پیامدهای پس از نبرد. تحلیل متن بر اساس چارچوب فوکو انجام می‌گیرد تا سازوکارهای قدرت، عناصر انضباطی و بازنمایی عدالت در ساختار روایی شناسایی شود. این فرایند شامل استخراج واحدهای معنایی، بررسی تقطیع صحنه‌ها و تحلیل واژگان کلیدی است و هدف آن پاسخ‌گویی به پرسش‌های اصلی درباره پیوند جنگ با گفتمان قدرت و عدالت در دوره غزنوی است.

۳-۱. پیشینه پژوهش

ازجمله مقالاتی که در زمینه تحلیل گفتمان و بررسی قدرت در تاریخ بیهقی نوشته شده، مقاله «بررسی تقابل حقیقت و واقعیت در تاریخ بیهقی بر مبنای تحلیل گفتمان» از حسن پناهی (۱۳۹۰) موجود است که در این پژوهش، شیوه به‌کارگیری ایدئولوژی از سوی بیهقی برای مشروعیت‌بخشی به قدرت سیاسی غزنوی و نقش ذهنیت آگاه و ناخودآگاه او در برداشت و نگرش نسبت به شاه و جایگاه سلطنت مورد تحلیل قرار می‌گیرد. یافته‌ها نشان می‌دهد که دوگانگی موجود در گفتار بیهقی حاصل «فراخوانده‌شدن» و تأثیرپذیری او از دو گفتمان متقابل و ناسازگار است. مقاله دیگری با نام «تحلیل نظام حکومتی محمود و مسعود غزنوی (۳۸۷ تا ۴۳۲ ق/۹۹۷ تا ۱۰۴۱ م) در آثار ادبی تاریخی براساس نظریه لیکرت» از اویسی و همکاران (۱۳۹۲) نوشته شده که در آن با بهره‌گیری از نظریه رهبری لیکرت و اتکا بر مهم‌ترین آثار ادبی تاریخی عصر غزنوی، یعنی تاریخ بیهقی و دیوان شاعران درباری چون عنصری، فرخی و منوچهری، ساختار حکومت غزنویان در دو سطح میانی (ساختاری) و کلان (محیطی) بررسی می‌شود. در سطح میانی، الگوی ارتباط و میزان تمرکز یا عدم تمرکز با مدل سیستم رهبری لیکرت سنجیده می‌گردد و در سطح کلان، نظام ارزشی حاکم و تأثیر آن بر شیوه رهبری غزنویان تبیین می‌شود. غزنویان با تقویت نظام ارزشی الهی و انتساب مشروعیت سیاسی خود به پیامبر (ص) از طریق خلافت بغداد، برای حکومتشان تقدس ایجاد کرده و به این وسیله اعمال خشونت و جنایات خود را توجیه می‌کردند. نتیجه این رویکرد، شکل‌گیری حکومت دیکتاتوری با تمرکز شدید قدرت بود که در آن تمامی تصمیم‌گیری‌ها در رأس هرم سازمان حکومتی انجام می‌گرفت. مقاله‌ای با نام «چگونگی عروج و افول حکومت در تاریخ بیهقی» از منشادی و اطهری (۱۳۹۴) نوشته شده که این پژوهش با تمرکز بر مقوله سیاست و به‌کارگیری رویکرد تفسیری همراه با روش تاریخی، به بررسی نحوه طرح مسئله افول قدرت سیاسی و عوامل مؤثر بر آن در تاریخ بیهقی می‌پردازد. به نظر می‌رسد که ویژگی برجسته این اثر ارائه داده‌ها و تحلیل‌هایی محتاطانه و مبتنی بر مصلحت‌سنجی است. جستاری با نام «تدابیر حکومتی غزنویان در تاریخ بیهقی» از گیوی و پرهیزکاری (۱۳۹۸) نیز وجود دارد که در این پژوهش، با استناد به تاریخ بیهقی، سه محور اصلی تدابیر حکومتی غزنویان شامل تدابیر دینی، تدابیر سیاسی - امنیتی و تدابیر اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است. این مقاله با رویکرد اسنادی و بهره‌گیری از مدل توصیفی - تحلیلی، در راستای پاسخ به این پرسش تدوین شده که برجسته‌ترین راهکارهای غزنویان در عرصه سیاست مملکت‌داری کدام‌ها بوده‌اند.

۲. مبانی نظری

فوکو قدرت را نه صرفاً به‌عنوان ساختاری متمرکز و سلسله‌مراتبی، بلکه همچون شبکه‌ای از روابط می‌بیند که در سطح خرد و کلان عمل کرده و از طریق نهادها، ارزش‌ها، و روبه‌های روزمره بازتولید می‌شود (Foucault, 1975: 26). در رویکرد وی، جنگ به‌مثابه رویداد، می‌تواند عرصه‌ای برای اعمال و تثبیت این روابط باشد؛ زیرا همان سازوکارهایی که در نظام‌های انضباطی برقرارند مانند نظارت، کنترل بدن‌ها، و آیین‌های وفاداری، در زمان

نبرد نیز به کار گرفته می‌شوند. فوکو در باید و نباید تنبیه: تولد زندان توضیح می‌دهد که قدرت در قالب تکنیک‌های ظریف کنترل بدن و رفتار عمل می‌کند و این کنترل نه فقط از طریق قوانین آشکار، بلکه عمدتاً از راه نظم‌های پنهان، آیین‌ها و مناسک اجتماعی برقرار می‌شود (Ibid:27-28). این نگاه، امکان تحلیل متون تاریخی مانند تاریخ بیهقی را از حیث بازنمایی قدرت و عدالت فراهم می‌آورد، زیرا مورخ با روایت جنگ، ناخواسته یا آگاهانه همین سازوکارها را به مخاطب منتقل می‌کند. در این چارچوب، «گفتمان» برای فوکو مجموعه‌ای از قواعد، واژگان، و فرم‌های بیانی است که تعیین می‌کند چه چیزی گفته یا اندیشیده می‌شود و چه چیزی پنهان می‌ماند. بنابراین جنگ در تاریخ بیهقی، از منظر فوکویی، نه تنها صحنه زورآزمایی نظامی، بلکه بخشی از شبکه تولید و بازتولید معنای سلطنت و عدالت است که در تعامل با فرم ادبی و ساختار نثر بیهقی شکل می‌گیرد.

نظریات فوکو در ارتباط با تحلیل گفتمانی جنگ

۲-۱. قدرت به مثابه شبکه روابط

قدرت در اندیشه فوکو ساختاری غیرمتمرکز و شبکه‌ای است که در سطوح خرد و کلان، از طریق نهادها، مناسک و تعاملات روزمره اعمال می‌شود (Foucault, 1975: 26). در اندیشه میشل فوکو، قدرت نه جوهری ثابت و نه صرفاً ساختاری متمرکز، بلکه شبکه‌ای پویا از روابط است که در همه سطوح خرد و کلان جامعه جریان دارد و از طریق نهادها، رویه‌ها و گفتمان‌ها بازتولید می‌شود. این برداشت نخستین بار در تحلیل‌های او درباره ساختارهای معرفتی و تاریخی مطرح شد؛ در نظم چیزها فوکو نشان می‌دهد که «معرفت همواره در ارتباط با قدرت شکل گرفته و قواعدی می‌سازد که تعیین می‌کند چه چیز قابل شناخت است و چگونه باید شناخته شود» (Foucault, 1994: 217-219). در باستان‌شناسی دانش نیز این شبکه به صورت «مجموعه‌ای از قواعد گفتمانی معرفی می‌شود که تعیین می‌کنند چه کسی حق سخن گفتن دارد، چه واژگانی معتبرند، و کدام سوژه‌ها امکان ظهور در فضای عمومی می‌یابند» (Foucault, 2002: 54-56).

روشن‌ترین صورت‌بندی مفهوم قدرت به مثابه شبکه روابط را می‌توان در باید و نباید تنبیه: تولد زندان یافت؛ فوکو توضیح می‌دهد که «قدرت همچون 'زنجیره نامرئی' از تعاملات و کنش‌هاست که بدن‌ها را در میدان‌های مختلف زندان، مدرسه، پادگان، کارخانه، به گونه‌ای هدایت می‌کند که با الگوهای انضباطی همخوان شوند (Foucault, 1975:26-27). در اینجا قدرت از بالا به پایین و از پایین به بالا جریان دارد و هر فرد در عین اینکه تحت کنترل است، خود بخشی از نظام کنترل دیگران می‌شود. در تاریخ جنسیت، جلد اول نیز او بر این نکته تأکید می‌کند که قدرت نه صرفاً منع‌کننده، بلکه مولد است؛ «روابط قدرت شبکه‌ای، همزمان رفتارها را تحدید و سوژه‌های جدیدی تولید می‌کند که با منطق گفتمان غالب هماهنگ‌اند» (Foucault, 1990: 94). بر این اساس، مفهوم قدرت شبکه‌ای به ما امکان می‌دهد که جنگ را صرفاً رویدادی نظامی نبینیم، بلکه آن را بخشی از میدان پیچیده‌ای تلقی کنیم که زبان، آیین‌ها و نهادهای سلطنتی، همگی به سان گره‌هایی در شبکه در بازتولید مشروعیت و نظم انضباطی عصر غزنوی نقش ایفا می‌کنند. این نگاه نشان می‌دهد که نثر بیهقی، خود، سازوکار فعال قدرت بوده و از طریق بازنمایی جنگ روابط سلطنتی و عدالت آیینی را در ذهن مخاطب تثبیت کرده است.

۲-۲. سازوکارهای انضباطی

کنترل رفتاری و بدنی افراد از طریق رویه‌های جزئی و مستمر مانند نظارت دقیق، تقسیم نقش‌ها و اعمال نظم در میدان جنگ عمل می‌کند و بخشی از مکانیسم سلطنتی است (Ibid:27-28). در دستگاه نظری فوکو «سازوکارهای انضباطی» به مجموعه‌ای از تکنیک‌ها و رویه‌های خرد اطلاق می‌شود که هدفشان راهبری بدن‌ها و رفتارها از طریق نظارت، جزئی‌نگری، و عادت‌دهی مداوم به نظم است. فوکو در تحلیل گذار از شیوه‌های تنبیه نمایشی قرون وسطایی به نظام‌های مدرن کنترل «نشان می‌دهد که قدرت انضباطی نه بر پایه خشونت آشکار، بلکه بر اساس 'حضور دائمی نگاه' و

«تقسیم دقیق زمان و مکان عمل می‌کند» (Foucault, 1975:26-27). او سازوکار انضباطی را شبکه‌ای از تکنیک‌ها می‌داند که با دقت بدن‌ها را تحت کنترل می‌گیرد: نظارت دقیق^۱، که «با رصد مداوم حرکات و رفتار افراد، امکان مداخله سریع در صورت انحراف را فراهم می‌کند. مدرسه، پادگان و زندان نمونه‌های کلاسیک این نظارت هستند» (Ibid:170-172). تقسیم نقش‌ها، که افراد را در جایگاه‌ها و وظایف مشخص و ثابت قرار می‌دهد تا الگوی رفتاری مطلوب بازتولید شود. این تقسیم‌بندی هم در سازمان‌های نظامی و هم در ساختارهای اداری و آیینی دیده می‌شود. اعمال نظم روزمره، که «با تعیین برنامه‌های دقیق، محدود کردن آزادی حرکت، و تنظیم تعاملات اجتماعی، افراد را به رعایت قواعد وامی‌دارد» (Ibid:149).

۲-۳. قدرت و عدالت به مثابه بازنمایی آیینی

عدالت در این رویکرد بخشی از نظام مشروعیت‌بخشی قدرت است که در قالب آیین‌ها، مجازات‌ها و تشریفات پیروزی در جنگ نمود پیدا می‌کند. فوکو در باید و نباید تنبیه، هنگامی که گذار از مجازات‌های نمایشی به نظام‌های انضباطی مدرن را شرح می‌دهد، بر این نکته مکت می‌کند که عدالت پیشامدرن نه صرفاً دآوری اخلاقی، بلکه صحنه‌ای برای بدن‌مندی قدرت بوده است، جایی که «اقتدار حاکمیت به صورت محسوس و دیدنی در رفتار، ژست‌ها و حتی حرکات سپاهیان یا قاضیان تجسم می‌یافت» (Foucault, 1975: 46-49). این نمایش به‌ویژه در موقعیت‌هایی چون پیروزی نظامی نقش نمادین دوگانه داشت: از یک سو اعلام برحق بودن فرماندهی و سلطنت، و از سوی دیگر القای ترس یا احترام در ذهن رعایا و دشمنان. در تاریخ جنسیت، این بُعد بدن‌مند عدالت «با مفهوم 'اقتصاد مناسکی حقیقت'^۲ گره می‌خورد؛ یعنی آیین‌های حقوقی و تشریفاتی، علاوه بر اجرای قانون، حقیقت سیاسی خاصی را تولید می‌کنند که از طریق روایت‌ها و خاطره جمعی استمرار می‌یابد» (Foucault, 1976: 93-95). وقتی پیروزی در جنگ با خطابه‌ها، هدایا، عفو عمومی یا مجازات نمایشی همراه می‌شود، این مناسک حقیقت، شکل خاصی از عدالت را تثبیت می‌کنند که با منطق قدرت سلطنتی هم‌خوان است.

۲-۴. گفتمان به عنوان سازنده حقیقت

گفتمان نزد فوکو مجموعه قواعد و ساختارهای بیان است که تعیین می‌کند چه وقایعی چگونه روایت شوند و این روایت خود تولیدکننده واقعیت سیاسی و اجتماعی است (Ibid). در دستگاه فکری فوکو، «گفتمان» صرفاً به معنای زبان یا گفتار روزمره نیست، بلکه به شبکه‌ای از قواعد، نهادها و ساختارهای بیان اشاره دارد که تعیین می‌کنند چه چیزی گفته شود، چگونه گفته شود، چه کسی حق گفتن داشته باشد، و چه چیزی در سکوت باقی بماند. به بیان دیگر، گفتمان مجموعه‌ای از 'قواعد تولید معنا' است که نه تنها محتوای روایت‌ها، بلکه خود امکان روایت کردن را شکل می‌دهد» (Foucault, 2002: 54-56). فوکو در باستان‌شناسی دانش توضیح می‌دهد که «هر دوره تاریخی دارای 'نظام گفتمانی' خاصی است که مانند چارچوب نامرئی، میدان گفت‌وگو را کنترل می‌کند. این نظام تعیین می‌کند که وقایع چگونه در قالب روایت وارد حافظه جمعی شوند و کدام عناصر حذف یا سانسور شوند. از این منظر، روایت تاریخ نه بازتاب بی‌واسطه واقعیت، بلکه محصول انتخاب‌ها و قیود گفتمانی است» (Ibid:117-118). در آثار بعدی، به‌ویژه در تاریخ جنسیت، فوکو نشان می‌دهد که «گفتمان نه فقط ابزار انتقال دانش، بلکه خود سازنده واقعیت سیاسی و اجتماعی است. وقتی یک پدیده مثل جنگ، در چارچوب گفتمان سلطنتی روایت می‌شود، آن روایت به بخشی از حقیقت پذیرفته‌شده جامعه تبدیل می‌گردد و از طریق آموزش، آیین‌ها و حافظه تاریخی بازتولید می‌شود» (Foucault, 1990: 93-94). این فرایند باعث می‌شود که گفتمان همزمان میل به قدرت را تثبیت کند و نظامی از ارزش‌ها و هنجارها را بر ذهن و رفتار افراد حاکم سازد.

۲-۵. جنگ به مثابه ابزار تولید قدرت

نبرد نه فقط رویدادی نظامی، بلکه عرصه‌ای برای نمایش و تثبیت روابط سلطنتی، کنترل اجتماعی و بازتولید مشروعیت از طریق زبان و روایت است. در رویکرد فوکویی، جنگ صرفاً یک واقعه نظامی یا برخورد فیزیکی میان نیروها نیست، بلکه صحنه‌ای پیچیده برای تولید، نمایش و تثبیت قدرت است. جنگ به عنوان بخشی از «اقتصاد مناسکی قدرت» عمل می‌کند، جایی که پیروزی یا حتی شکست با آیین‌ها، خطابه‌ها، تشریفات و روایت‌های خاص همراه می‌شود تا اقتدار حاکمیت را مرئی و محسوس سازد. از خلال این آیین‌ها، روابط سلطنتی و نظم انضباطی بازتولید می‌شود: فرماندهی، وفاداری سپاهیان، و نظم لشکریان به عنوان نشانه‌های مشروعیت سیاسی برجسته می‌گردد. زبان و روایت، ابزار کلیدی این فرایند هستند؛ زیرا مورخ یا راوی با انتخاب واژگان، برجسته‌سازی یک سری کنش‌ها و سکوت درباره برخی دیگر، جنگ را در قالب گفتمان سلطنتی باز می‌آفریند. در نتیجه، جنگ در متن نه فقط به عنوان حادثه، بلکه به عنوان یک برساخته گفتمانی^۲ عمل می‌کند که کنترل اجتماعی، تثبیت هنجارها، و مشروعیت سلطنت را در ذهن و حافظه جمعی نهادینه می‌کند.

۳. بحث و بررسی

در ساختار نظامی دوره غزنوی، سازمان‌دهی و آماده‌سازی تجهیزات و ملزومات جنگ، پیش‌زمینه‌ای حیاتی و از مسائل مورد توجه جدی دربار به‌شمار می‌رفت. «نیروی نظامی غزنویان متشکل از سواره نظامی بود که بخش قابل توجهی از آنان 'دو اسبه' خدمت می‌کردند، همراه با پیاده نظام و سواره نظام در مقیاسی گسترده که شمار آنان بنابر گزارش‌ها به حدود یکصد هزار نفر می‌رسید» (ناظم، ۱۳۷۸: ۱۳۱). افزون بر این، حضور فیل‌ها و فیل‌بانان به عنوان بخش مهمی از توان رزمی، سپاه غزنوی را به یکی از بزرگ‌ترین و مجهزترین نیروهای نظامی عصر خود بدل ساخته بود و جایگاه تعیین‌کننده‌ای برای سواره نظام و پیاده نظام در مهندسی قدرت نظامی و سیاسی این دولت ایجاد می‌کرد. در تاریخ بیهقی، جنگ نه صرفاً به عنوان یک واقعه نظامی، بلکه به مثابه صحنه‌ای چندلایه برای نمایش مناسک قدرت و بازتولید مشروعیت سلطنت روایت می‌شود. بیهقی با نثر دقیق، پخته و روایی، ساختار جنگ را از آغاز تا فرجام در قالبی مستند و جزئی‌نگر می‌آورد؛ از آماده‌سازی سپاه، تجهیز سواره و پیاده نظام، چینش لشکر و تدابیر فرماندهی تا لحظات درگیری، پیروزی یا شکست، و پیامدهای سیاسی و اجتماعی آن. این جزئیات صرفاً گزارشگر وضعیت نیستند؛ بلکه آن گونه که در چارچوب فوکویی می‌توان توضیح داد، بازتاب‌دهنده شبکه روابط قدرت‌اند که از طریق زبان و روایت تثبیت می‌شوند. بیهقی با انتخاب واژگان و چینش رویدادها، منطق انضباطی سلطنت غزنوی را بر صفحه تاریخ مجسم می‌کند، نظامی که در میدان جنگ، وفاداری سپاهی و عدالت آیینی پس از نبرد به نمایش در می‌آید. در نتیجه جنگ در این متن، افزون بر جنبه‌های نظامی، به ابزاری گفتمانی برای کنترل اجتماعی، القای هنجارها و تثبیت اقتدار سیاسی بدل می‌شود. در این بخش چهار نبرد شاخص (جنگ رخنه در نیشابور، جنگ سبکتکین و محمود با بابوعلی، جنگ طلخاب سرخس و جنگ با ترکمانان)، به طور نظام‌مند مورد تحلیل قرار می‌گیرند. بررسی‌ها از مرحله آمادگی و تدارکات اولیه تا شیوه‌های سامان‌دهی و اجرای عملیات جنگی را در بر می‌گیرد و سپس به تحلیل نحوه بازنمایی و انعکاس این رویدادها در متن تاریخی می‌پردازد. تمرکز بر ابعاد روایی و سبک نگارش این جنگ‌ها، امکان شناسایی سازوکارهای قدرت و الگوهای گفتمانی حاکم بر نثر تاریخی دوره غزنوی را فراهم می‌سازد و پیوند میان ساحت عینی رخداد و برساخت ادبی - سیاسی آن را آشکار می‌سازد.

۳-۱. تحلیل گفتمانی و رویکرد قدرت در جنگ رخنه در نیشابور

جنگ «رخنه» در نیشابور یکی از رویدادهای مهم و البته نسبتاً کم‌نام‌ونشان در تاریخ محلی خراسان است. یکی از عوامل اصلی این جنگ شخص ابوعلی سیمجور است که بیهقی به صورت ویژه از او یاد کرده است. «در سال (۳۸۲ ه‍.ق/ ۹۹۲ م)، بازگشت امیر نوح دوم سامانی به بخارا پس از خروج بغراخان قراخانی با ناکامی فائق خاصه در تصرف شهر همراه شد. در ۳۸۴ ه‍.ق، اتحاد او با ابوعلی سیمجور علیه سامانیان شکل گرفت، اما در نبرد

هرات با پیوستن دارا بن قابوس به امیر، شکست خوردند و به گرگان گریختند؛ نوح دوم به بخارا، سبکتگین به هرات و محمود بن سبکتگین در نیشابور باقی ماند» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳). همین واقعه را ژاپوروژست در کتاب سلجوقیان چنین روایت می کند: «بغراخان پس از فتح اسیبجبا در سال ۹۲۲ میلادی نخستین لشکرکشی نظامی خود را به قلمرو ماوراءالنهر آغاز کرد. این حرکت نظامی نتیجه مذاکرات محرمانه و توافقی پنهان با یکی از فرماندهان ارشد سامانی، ابوعلی سیمجوری، بود. مفاد توافق بر تقسیم اراضی تحت سلطه سامانیان استوار بود؛ بدین گونه که ابوعلی سیمجوری متعهد شد مسیر عبور بی مانع نیروهای قراخانی تا مرکز بخارا را فراهم کند. در پی فروپاشی دولت سامانی، اجرای این توافق موجب شد بغراخان کنترل کامل ماوراءالنهر را در اختیار گیرد، در حالی که ابوعلی سیمجوری سلطه خراسان را به دست آورد. فائق خاصه، فرمانده دیگر سامانی، نیز در این مرحله به ائتلاف با ابوعلی سیمجوری پیوست و اتحاد مذکور را تقویت کرد» (Zaporozhets, 2012: 108) «در سال (۳۸۵ هـ.ق/ ۹۹۵ م)، ابوعلی سیمجور و فائق با قوای تازه نیشابور را از محمود بن سبکتگین گرفتند، اما اندکی بعد سبکتگین و محمود در نبردی نزدیک توس آنان را شکست دادند. ابوعلی به سبب امان بخشی امیر نوح دوم به خوارزم فرستاده شد، ولی خوارزمشاه او را زندانی کرد. با حمله فرماندار سامانی شمال خوارزم، مناطق جنوبی خوارزم ضمیمه شد و ابوعلی به نوح بازگردانده شد. در سال (۳۸۶ هـ.ق/ ۹۹۶ م) نوح وی را به سبکتگین سپرد و غزنویان او را به دار آویختند» (پرویز، ۱۳۶۳: ۲۰-۲۲).

چون خبر او به امیر محمود رسید از شهر برفت و به باغ عمرو لیث فرود آمد، یک فرسنگی شهر، و بو نصر محمود حاجب، جدّ خواجه بو نصر نوکی که رئیس غزنین است، از سوی مادر بدو پیوست، و عامه شهر پیش بوعلی سیمجور رفتند و به آمدن وی شادی کردند و سلاح برداشتند و روی به جنگ آوردند و جنگ رخنه آن بود، و امیر محمود نیک بکوشید و چون روی ایستادن نبود، رخنه کردند آن باغ را و سوی هرات رفت. و پدرش سواران برافگند و لشکر خواستن گرفت و بسیار مردم جمع شد از هندو و خلج و از هر دستی. و بو علی سیمجور به نیشابور مقام کرد و بفرمود تا به نام وی خطبه کردند، و ما روی قاط غالب اشبه بمغلوب منه (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۴۷).

حرکت امیر محمود از شهر به باغ عمرو لیث و پیوستن بونصر محمود حاجب، جلوه ای از پویایی شبکه قدرت است که «بر اساس اتحادهای لحظه ای و جابه جایی مکانی بازتعریف می شود و مشروعیت عملی را از طریق همراهی نیروها تحکیم می کند» (Foucault, 1975: 26). بسیج عمومی مردم برای پیوستن به بوعلی سیمجور، همراه با شور و تجهیز نظامی، نمونه ای روشن از «سازوکارهای انضباطی است که بدن ها و رفتار جمعی را در خدمت حفظ یا تغییر نظم سیاسی سامان می دهد» (Ibid: 170-172).

رخنه در باغ عمرو لیث، در سطح عینی کنش نظامی و در سطح نمادین شکست یا عقب نشینی است که خود بخشی از بازآفرینی گفتمان قدرت می شود، زیرا حتی در شکست هم می توان ضرورت اقدام و تمرکز دوباره قدرت را مشروع جلوه داد. تثبیت موقعیت بوعلی سیمجور در نیشابور و صدور فرمان خطبه به نام خویش وارد «اقتصاد مناسکی حقیقت» می شود، یعنی «آیینی که حقیقت سیاسی را در سطح عمومی اعلام و تثبیت می کند» (Foucault, 1990: 93-95). جمله کوتاه و قاطع «و ما روی قاط غالب اشبه بمغلوب منه» نشان دهنده نقش زبان در تولید واقعیت سیاسی است، چنان که فوکو در بحث گفتمان می گوید «رویدادها از طریق قواعد و انتخاب های بیانی نه تنها بازتاب، بلکه بازآفرینی و معناگذاری می شوند» (Foucault, 2002: 54-56). بدین ترتیب، جنگ رخنه نزد بیهقی نه صرفاً گزارش یک نبرد، بلکه بازنمایی یک لحظه کلیدی از جابه جایی قدرت، ساماندهی اجتماعی و تثبیت یا چالش مشروعیت سلطنتی است. بیهقی به جای ثبت صرف حادثه، صحنه پردازی می کند؛ حرکت امیر محمود از شهر، استقرار در باغ عمرو لیث، پیوستن نیروهایی چون بو نصر محمود حاجب، و همزمان شور و شادمانی عامه مردم در پیوستن به بوعلی سیمجور، همه نه فقط داده های تاریخی بلکه عناصر روایی اند که به معنای خاصی هدایت می شوند. وی در میان این جزئیات، لحظات نمادین را برجسته می کند؛ «رخنه» در باغ، عقب نشینی به سوی هرات، و خطبه خوانی به نام بوعلی، هر یک نشانه ای از تغییر جایگاه قدرت در آن لحظه خاص است. زبان او

آمیخته‌ای از دقت مستند و قضاوت ادبی - سیاسی است؛ جمله‌ای مانند «و ما رؤی قَطَّ غالب اشبه بمغلوب منه» همچون یک مُهر معنایی بر کل واقعه عمل می‌کند، زیرا نگاه خواننده را به تضاد میان ظاهر و باطن پیروزی جلب می‌نماید. در این ساختار، واقعیت جنگ و مناسک قدرت درهم‌تنیده‌اند؛ گزارش حرکت سپاه و رفتار مردم با آیین‌های مشروعیت‌بخش پیوند می‌خورند و خواننده هم‌زمان با دیدن صحنه جنگ، به معنا و ارزش سیاسی آن هدایت می‌شود. این روش، متنی پدید می‌آورد که هم در سطح تاریخی و هم در سطح گفتمانی کارکرد دارد، یعنی رویداد را به بستری برای بازنمایی و تثبیت نظم سلطنتی تبدیل می‌کند.

۳-۲. تحلیل گفتمانی و رویکرد قدرت در جنگ سبکتگین محمود با بوعلی

رویداد مزبور را باید به‌عنوان امتداد مستقیم و پیامدهای سیاسی - نظامی نبرد موسوم به «رخنه» تلقی کرد، که در پی آن شبکه قدرت میان امیران غزنوی و مخالفانشان دچار بازآرایی شده و صحنه تعاملات بعدی، از جمله مذاکرات سبکتگین و بوعلی، شکل گرفت. هنگامی که ابوعلی سیمجور از پذیرش صلح امتناع ورزید، سبکتگین با تمامی نیروهای خود به او یورش برد و پس از شکست و دستگیری، وی را در بند نگاه داشت و نهایتاً به دار آویخت.

و امیران سبکتگین و محمود از هرات برفتند و والی سیستان را به پوشنگ یله کردند و پسرش را با لشکری تمام با خود بردند. و بوعلی چون خبر ایشان بشنید از نشاپور سوی طوس رفت تا جنگ آنجا کند و خصمان به‌دم رفتند. و امیر سبکتگین رسولی نزدیک بوعلی فرستاد و پیغام داد که «خاندان شما قدیم است و اختیار نکنم که در دست من ویران شود. نصیحت من بپذیر و به صلح گرای تا ما بازگردیم به مرو و تو خلیفه پسر محمود باشی به نشاپور تا من به میانه درآیم و شفاعت کنم تا امیر خراسان دل بر شما خوش کند و کارها خوب شود و وحشت برخیزد. و من دانم که ترا این موافق نیاید، اما با خرد رجوع کن و شمار خویش نیکو برگیر تا بدانی که راست می‌گویم و نصیحت پدرانه می‌کنم. و بدان به‌یقین که مرا عجزی نیست و این سخن از ضعف نمی‌گویم، بدین لشکر بزرگ که با من است، هر کاری بتوان کرد به نیروی ایزد، عزوجل، و لکن صلاح می‌جویم و راه بغی نمی‌جویم (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۴۸).

این بخش از تاریخ بیهقی که گفت‌وگوی امیر سبکتگین با بوعلی را در آستانه جنگ روایت می‌کند، نمونه‌ای روشن از تلاقی زبان، مناسک قدرت، و سازوکارهای گفتمانی است. بیهقی با آوردن جزئیات جغرافیایی، جابه‌جایی سپاه و اشاره به والی سیستان و پسرش، بستر واقعی و مستند واقعه را فراهم می‌کند، اما بلافاصله صحنه‌ای از گفت‌وگوی سیاسی - اخلاقی می‌سازد که ماهیت جنگ را به عرصه نمایش عقلانیت و مشروعیت بدل می‌کند. لحن پیام سبکتگین، که با خطاب به «خاندان قدیم» آغاز می‌شود، کارکردی دوگانه دارد: در ظاهر زبان نصیحت و صلح است، اما در زیرساخت، قدرت و توان نظامی را یادآور می‌شود («این سخن از ضعف نمی‌گویم... بدین لشکر بزرگ»). این ساختار همان چیزی است که فوکو آن را «اقتصاد مناسکی حقیقت» می‌خواند؛ فرمانده در مقام اقتدار، با استفاده از آیین گفتار و نشانه‌های اخلاقی، حقیقت سیاسی مطلوب را اعلام می‌کند؛ پذیرش صلح، به شرط حفظ نظم سلطنت و پرهیز از «بغی». بیهقی این گفتار را در قالبی صریح و تزئین‌شده با ارجاعات دینی («به نیروی ایزد عزوجل») می‌آورد تا جایگاه کنش در گفتمان سلطنتی تثبیت شود. این صحنه نه صرفاً تبادل پیام، بلکه کنشی گفتمانی است که شبکه روابط قدرت را بازآرایی می‌کند، بوعلی به‌عنوان طرف مقابل، در چارچوب خطاب سلطنتی قرار می‌گیرد و انتخاب او میان پذیرش یا رد صلح، بخشی از فرآیند مشروعیت‌بخشی است. بدین ترتیب، بیهقی از مکالمه نظامی به‌عنوان ابزاری برای بازنمایی جنگ در قالب عقلانیت، آیین و نمایش اقتدار استفاده می‌کند؛ رویدادی که واقعیت عینی و نمادین را هم‌زمان تولید می‌کند.

و شبگیر روز یکشنبه ده روز مانده از جمادی الاخری سنه خمس و ثمانین و ثلثمائه جنگ کردند و نیک بکوشیدند و معظم لشکر امیر سبکتگین را نیک

بمالیدند و نزدیک بود که هزیمت افتادی، امیر محمود و پسر خلف با سواران سخت گزیده و مبارز و آسوده ناگاه از کمین برآمدند و بر فائق و ایلمنگو زدند زدنی سخت استوار، چنانکه هزیمت شدند. چون بو علی بدید، هزیمت شد و در رود گریخت تا از آنجا سر خود گیرد. و قومی را از اعیان و مقدّمانش بگرفتند چون بو علی حاجب و بگتگین مرغابی و ینالتگین و محمد پسر حاجب طغان و محمد شارتگین و لشکرستان دیلم و احمد ارسلان خازن و بو علی پسر نوشتگین و ارسلان سمرقندی، و بدیشان اسیران خویش و پیلان را که در جنگ رخنه گرفته بودند، بازستند (همان: ۲۴۹).

این بخش از روایت بیهقی صحنه اوج نبردی را تصویر می‌کند که از پیوند راهبرد نظامی و نمایش قدرت ساخته شده است. «نیک بمالیدن» دشمن، نشانه نزدیک شدن نتیجه جنگ به شکست سپاه سبکتگین است. نقطه چرخش، ورود ناگهانی نیروی کمین‌کرده امیر محمود و پسر خلف همراه با «سواران سخت گزیده و مبارز و آسوده» است. این عبارت، ساختار سپاه محمود را نشان می‌دهد؛ ترکیب سواره‌نظام نخبه با آموزش و آمادگی کامل، پشتیبانی لجستیکی مناسب (آسوده، یعنی غیرخسته)، و حضور پسر خلف به‌عنوان فرمانده فرعی بر کارایی فرماندهی می‌افزاید. در ادامه، اسارت بو علی حاجب و دیگر سران نظامی و سیاسی دشمن، و بازپس‌گیری پیلان جنگ رخنه، اهمیت حضور فیل‌ها در ساختار سپاه غزنوی را آشکار می‌کند. فیل‌ها نه تنها قدرت ضربه مستقیم و تخریب صف دشمن را داشتند، بلکه در گفتمان قدرت، نماد اقتدار سلطنتی و توان استراتژیک بودند؛ بازگشتشان به محمود، نوعی ترمیم نمادین شبکه قدرت و بازپس‌گیری سرمایه نظامی-سیاسی تلقی می‌شود. از منظر رویکرد فوکویی، این صحنه نمونه‌ای از کارکرد اقتصاد مناسبی قدرت است. ورود نیروهای کمین‌کرده همچون آیینی نمایشی، لحظه ضعف را به لحظه اقتدار بدل می‌کند و در ذهن جامعه شاهد، حقیقت سیاسی برتری غزنویان را تثبیت می‌کند. اسارت فرماندهان دشمن، بازتولید نمادین تسلط بر بدن‌های سیاسی مخالفان است، و بازپس‌گیری فیل‌ها بازگرداندن ابزار و نشانه قدرت به مرکز سلطنت. در تولید روایت، بیهقی با انتخاب و چینش دقیق جزئیات، از زمان و مکان گرفته تا فهرست اسیران و نام فیل‌ها، برساخت گفتمانی نبرد را شکل می‌دهد؛ «گفتمانی که جنگ را نه صرفاً رویارویی نظامی، بلکه آیین مشروعیت‌بخشی و مرئی‌سازی اقتدار می‌سازد» (Foucault, 1990: 93-95). بدین ترتیب، جنگ در روایت بیهقی همان چیزی است که فوکو آن را «واقعیت ساخته‌شده سیاسی» می‌نامد، واقعیتی که از دل رویداد عینی سر برمی‌آورد، اما در قالب کلمات و مناسک مستقر می‌شود.

۳-۳. تحلیل گفتمانی و رویکرد قدرت در جنگ طلخاب

جنگ طلخاب که بیهقی آن را با دقت و جزئی‌نگری خاص خود روایت می‌کند، یکی از نبردهای مهم دوره غزنویان است که در آن رویارویی امیر محمود با سلجوقیان در ناحیه سرخس و حوالی طلخاب رخ می‌دهد. این نبرد، افزون بر جنبه نظامی، در متن بیهقی به صورت بخشی از فرآیند تثبیت سلطه غزنویان بازنمایی شده است؛ پیش از آغاز نبرد، بیهقی به تدارکات گسترده سپاه، آرایش سواره‌نظام و پیاده‌نظام، حضور فرماندهان شاخص و پشتیبانی لجستیکی اشاره می‌کند، و فضای آماده‌باشی را که دربار ایجاد کرده به تصویر می‌کشد. صحنه آغاز جنگ با حرکت منظم صفوف و تاکتیک‌هایی که محمود به‌کار می‌گیرد ثبت می‌شود، و لحظه پیروزی، همزمان با شکست صف دشمن و اسارت برخی سرداران سلجوقی، به آیینی برای نمایش اقتدار سلطنت بدل می‌گردد.

و روز چهارشنبه هژدهم ماه رمضان نزدیک چاشتگاه طلائع مخالفان پدید آمد سواری سیصد نزدیک طلخ آب و ما نزدیک منزل رسیده بودیم و بنه در قفا می‌آمد. امیر بداشت و بر پیل بود تا خیمه می‌زدند، طلیعه خصمان در تاخت و ازین جانب نیز مردم بتاخت و دست آویزی قوی بود، و مردم ایشان میرسید و ازین جانب نیز مردم میرفت. و خیمه‌ها بزدند و امیر فرود آمد با لشکر، و خصمان بازگشتند. و احتیاطی تمام کردند بدان شب در لشکرگاه تا خللی نیفتد. و پگاه کوس فروکوفتند و لشکر برنشست ساخته و به تعبیه برفتند. چون دو فرسنگ رفته آمد، لشکری بزرگ از آن مخالفان پیدا آمد و طلیعه هر دو جانب جنگ پیوستند جنگی سخت و از هر دو جانب مردم نیک بکوشیدند تا نزدیک دیه بازگان پیدا آمد، و رود و چشمه- سار داشت و صحرا

ریگ و سنگ ریزه بسیار داشت، و امیر بر ماده پیل بود در قلب، براند تا ببالا گونه‌یی رسید نه بس بلند، فرمود که خیمه بزرگ آنجا بزنند تا لشکر کران آب فرود آید و خصمان از چهار جانب در آمدن گرفتند و جنگی سخت بی‌پای شد و چندان رنج رسید لشکر را تا فرود توانست آمد و خیمه‌ها بزدند که اندازه نبود (بیهقی، ۱۳۹۳: ۶۱۳).

این قطعه از روایت بیهقی از جنگ طلخاب را می‌توان به‌عنوان نمونه‌ای روشن از تداخل سه سطح در تحلیل فوکویی خواند: نخست، صحنه عینی رویارویی نظامی که با دقت جغرافیایی و زمانی بازسازی شده؛ دوم، کارکرد «اقتصاد مناسکی قدرت» در تولید حقیقت سیاسی؛ و سوم، ساختار نثر تاریخی بیهقی که داده نظامی را در قالب آیین سلطنتی سازمان می‌دهد. آغاز متن با تعیین دقیق زمان («چهارشنبه هژدهم رمضان، نزدیک چاشتگاه») و موقعیت («نزدیکی طلخاب») جلوه‌ای مستند می‌گیرد که به شبکه انضباطی لشکر معنا می‌بخشد؛ حضور «امیر بر پیل» در لحظه توقف، نشانه‌ای چندلایه است: در ساختار نظامی غزنویان، فیل فرماندهی نه فقط ابزار عملیاتی، بلکه «نماد اقتدار و مرکز فرماندهی محسوب می‌شد» (Foucault, 1975: 46-49). در این چارچوب، نمایش فرمانده بر این جایگاه، بخشی از مناسک قدرتی است که در چشم سپاه و مخالفان، سلطنت را در قلب میدان تثبیت می‌کند.

بیهقی با ذکر آمد و شد «طلیعه»‌ها از هر دو جانب و بسط «دست‌آویزی قوی»، شبکه تقابل و تماس مداوم نیروها را خلق می‌کند؛ این توالی، به‌زعم فوکو، تولیدکننده واقعیت گفتمانی جنگ است: جنگ نه صرفاً برهم‌کنش فیزیکی که منظومه نشانه‌ها و حرکات بدنی دلالت‌گر قدرت است. حرکت لشکر به «تعبیه» و انتخاب جایگاه اردو در «بالاگونه» مشرف بر آب، وجهه استراتژیک ساختار نظامی را بازتاب می‌دهد، زیرا دسترسی به آب و کنترل بلندی‌ها، بخش جدایی‌ناپذیر از بقای سپاه است؛ بیهقی این جزئیات را نه تنها برای ثبت اطلاعات، بلکه برای ساختن پیوستار معنایی برتری غزنویان می‌آورد. لحظه‌ای که «خصمان از چهار جانب در آمدن گرفتند و جنگی سخت به‌پای شد» و هم‌زمان امیر «فرمود که خیمه بزرگ آنجا بزنند»، بخشی از آیین نمایش قدرت است؛ چنین فرمانی، در اوج جنگ، بازنمایی آرامش و تسلط فرمانده بر موقعیت را القا می‌کند، و این نمایش‌ها حقیقت سیاسی مطلوب را تثبیت می‌کنند. پایان پاراگراف با تصویر «چندان رنج رسید لشکر را تا فرود توانست آمد»، شدت نبرد را درون روایت تثبیت می‌کند، و در عین حال با عبارت «که اندازه نبود» تناسبی میان عظمت سپاه و رنج میدان برقرار شده است؛ این تلاقی قدرت و رنج، به‌مثابه بخشی از روایت تاریخی، گفتمانی را شکل می‌دهد که مشروعیت سلطنت را از دل تجربه جمعی و حافظه نظامی بازتولید می‌کند. در این خوانش، جنگ طلخاب بیهقی نمونه‌ای است که در آن ساختار نظامی، از آرایش و جایگاه فرماندهی تا دسترسی به منابع، با بازنمایی آیینی در متن یکی می‌شود و «جنگ» به‌مثابه رخداد تاریخی، کارکرد اصلی خود را در تولید و تثبیت شبکه قدرت غزنویان ایفا می‌کند.

۳-۴. تحلیل گفتمانی و رویکرد قدرت در جنگ ترکمانان در علی‌آباد

جنگ ترکمانان در علی‌آباد یکی از رویدادهای مهم تاریخ بیهقی است که بازتاب آشکار از نگاه خاص ابوالفضل بیهقی به روایت جنگ، سیاست و اخلاق اجتماعی دارد. این نبرد در دوره سلطنت مسعود غزنوی (حدود سال ۴۲۶ هـ.ق) رخ داد و زمینه آن به حملات پی‌درپی طوایف ترکمان به نواحی خراسان و قلمرو غزنویان برمی‌گردد. «ترکمانان که از سوی سمرقند و ماوراءالنهر به سمت مرزهای شرقی ایران نفوذ می‌کردند، گاه با غارت روستاها و چراگاه‌ها، امنیت منطقه را مختل می‌ساختند. علی‌آباد، ناحیه‌ای نزدیک بیهق (سبزوار امروز)، به سبب موقعیت گذرگاهی و منابع محلی، برای سپاه غزنوی و نیروهای ترکمان یک نقطه استراتژیک بود» (باسورث، ۱۳۷۸: ۲۴۴). بیهقی در روایت خود فضای پیش از نبرد را با دقتی داستان‌گونه و جزئیات انسانی توصیف می‌کند: آمادگی سپاه، اضطراب اهالی و حتی گفت‌وگوهای میان امیران. سپاه مسعودی با فرماندهی ابوالرجاء بُوزجانی و حمایت نیروهای محلی، در علی‌آباد با دسته‌های ترکمان رویارو می‌شود. نبرد، سنگین و پرخسارت است؛ ترکمانان با سبک جنگی سبک‌اسب و تیراندازی دوربرد، در آغاز

دست بالا را دارند، اما با آرایش مجدد سپاه غزنوی، عقب‌نشینی می‌کنند. بیهقی این پیروزی را کم‌اهمیت از نظر سیاسی نمی‌بیند، ولی بیش از آن بر اثر روانی و اخلاقی آن بر مردم بیهقی تأکید دارد: بازگشت امنیت، افزایش اعتماد به قدرت سلطان، و یادآوری ضربه‌پذیری مرزها. وی همچنین با نثر سنجیده خود، پیامی اخلاقی در دل روایت می‌نشانند: غرور پس از پیروزی و غفلت از سامان دفاع می‌تواند دوباره فاجعه بیافریند. از دیدگاه او، جنگ علی‌آباد تنها یک حادثه نظامی نیست، بلکه آزمونی برای تدبیر دولت‌مردان و همبستگی مردمان در برابر تهدید بیرونی است.

و روز دوشنبه نهم ماه مخالفان پیدا آمدند به صحرای علی‌آباد از جانب بیابان، و سلطان ببالایی بایستاد و بر ماده پیل بود، و لشکر دست بجنگ کرد و هر کسی می‌گفت که اینک شوخ و دلیر مردی که اوست! بی‌برادر و قوم و اعیان روبروی پادشاهی بدین بزرگی آمده است. و جنگ سخت شد از هر دو روی. من جنگ مضاف این روز دیدم در عمر خویش، گمان می‌بردم که روز بچاشتگاه نرسیده باشد که خصمان را برچیده باشند لشکر ما، که شش هزار غلام سرایی بود بیرون دیگر اصناف مردم. خود حال بخلاف آن آمد که ظن من بود که جنگ سخت شد و در میدان جنگ کم پانصد سوار کار می‌کردند و دیگر لشکر به‌نظاره بود که چون فوجی مانده شد، فوجی دیگر آسوده پیش کار رفتی. و برین جمله بداشت تا نزدیک نماز پیشین. امیر ضجر شد، اسب خواست و از پیل سلاح پوشیده باسب آمد و کس فرستاد پیش بگتندی تا از غلامان هزار مبارز زره‌پوش نیک اسبه که جدا کرده آمده است بفرستاد و بسیار تقاریق نیز گرد آمدند، و امیر، رضی الله عنه، به تن خویش حمله برد به میدان و پس بایستاد و غلامان نیرو کردند و خصمان به هزیمت برفتند، چنانکه کس مر کس را نه ایستاد. و تنی چند از خصمان بکشتند و تنی بیست دستگیر کردند. و دیگران پراکنده بر جانب بیابان رفتند و لشکر سلطانی خواستند که بر اثر ایشان روند، امیر تقیبان فرستاد تا نگذاشتند که هیچ کس بدم هزیمتی برفت، و گفتی «بیابان است و خطر کردن محال است، و غرض آن است که جمله را زده آید. و اینها که آمده بودند دستبرد دیدند.» و اگر به‌طلب دم شدی، کس از خصمان نرستی، که پس از آن به یک ماه مقرر گشت حال که جاسوسان و منهیان ما باز نمودند که خصمان گفته بودند که پیش مضاف این پادشاه ممکن نیست که کس بایستد، و اگر بر اثر ما که به هزیمت برفته بودیم، کس آمدی، کار ما زار بودی (بیهقی، ۱۳۹۳: ۶۱۰).

این روایت بیهقی از جنگ علی‌آباد نمونه‌ای آشکار از پیوند گفتمان جنگ با سازوکارهای مشروعیت‌بخشی قدرت در نگاه فوکویی است. توصیف آغاز نبرد با اشاره به حضور سلطان بر «ماده پیل» و در موقعیتی بلند، در چارچوب ساختار نظامی غزنوی تصویری آیینی از اقتدار فرماندهی ایجاد می‌کند؛ در فرهنگ سیاسی عصر، جایگاه فیل، نه فقط ابزار رزمی، بلکه نماد فرماندهی عالی و مرئی‌سازی سلطنت بود (Foucault, 1995: 49). بیهقی با بازنمایی حیرت‌ناپذیر حاضران «اینک شوخ و دلیر مردی... بی‌برادر و قوم... روبروی پادشاهی بدین بزرگی» نخستین لایه از «اقتصاد مناسکی قدرت» را عرضه می‌کند که در آن دشمن، حتی پیش از شکست، در چشم مخاطب به تجسم جسارت بی‌پروایانه و سلطان به نماد عظمت مرکز قدرت بدل می‌شود. ساختار روایت، با ذکر ترکیب سپاه («شش هزار غلام سرایی» و دیگر اصناف) و شرح آرایش تاکتیکی، کمین متناوب نیروهای سوار، به خواننده تصویری منظم از بهره‌گیری غزنویان از «لایه‌های نیرو» می‌دهد، که در نگاه فوکو بازتابی از نظم انضباطی بدن‌های نظامی است. نقطه چرخش زمانی است که امیر، پس از «ضجر شدن»، با تغییر جایگاه از فیل به اسب («به تن خویش حمله برد»)، به‌نوعی بدن سلطنت را مستقیم در میدان وارد می‌کند؛ این حرکت، یک آیین نمایشی قدرت است که در لحظه حساس، ایستاده بر بدن فردی سلطان مشروعیت میدان را بازتولید می‌کند. دستور امیر به بگتندی برای آوردن «هزار غلام زره‌پوش نیک‌اسبه» و گردآوری تقاریق، نشان‌گر استفاده از نیروی نخبه به‌عنوان سرمایه‌نمادین سلطنت است؛ پیروزی نهایی در متن بیهقی با حرکتی معنادار تکمیل می‌شود: منع تعقیب دشمن در بیابان، بنا بر هشدار امیر («بیابان است و خطر کردن محال است»)، که نشان‌دهنده عقلانیت استراتژیک قدرت است؛ این عقلانیت روایی در نگاه فوکو، «بخشی از 'اقتصاد حقیقت'⁴ است که با گفتار فرمانده به بدنه سپاه منتقل می‌شود» (Foucault, 2002: 54-56). نتیجه این آیین روایی، گسترش اثر روانی نبرد فراتر از میدان است؛ گزارش جاسوسان که بازتاب

کارکرد قدرت گفتمان در نورافکنی بر اقتدار سلطنتی در ذهن دشمن و دوست است. در این معنا، جنگ علی‌آباد در روایت بیهقی نه فقط واقعه‌ای نظامی، بلکه مناسکی است که از طریق دیدن، گفتن، و ثبت جزئیات، حقیقت سیاسی سلطنت محمودی را در ساختار گفتمانی تثبیت می‌کند.

۴. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که جنگ در تاریخ بیهقی را نمی‌توان صرفاً به‌منزله گزارشی از رخداد‌های نظامی یا نقل پیروزی‌ها و شکست‌ها تلقی کرد؛ بلکه این روایت در چارچوب نثر تاریخی خاص بیهقی، به عرصه‌ای برای بازنمایی و سامان‌بخشی روابط قدرت، اعمال نظم انضباطی، و تثبیت صورت‌بندی خاصی از عدالت سلطنتی بدل می‌شود. با این حال، آنچه این نتیجه را از گزاره‌ای عام و قابل اطلاق به هر متن تاریخ‌نگارانه متمایز می‌سازد، نه صرفاً استفاده از چارچوب نظری فوکو، بلکه توجه به شیوه خاص روایت‌پردازی بیهقی و سازوکارهای سبکی و گفتمانی متن اوست؛ سازوکارهایی که جنگ را در سطحی فراتر از حادثه نظامی، به کنشی معنابخش در نظام سیاسی غزنوی تبدیل می‌کند. بیهقی، به‌عنوان مورخی دیوانی و شاهد مستقیم بسیاری از رویدادها، روایت جنگ را در قالب شبکه‌ای از جزئیات عینی، آیین‌های رفتاری، گفتار فرماندهان و واکنش‌های جمعی سامان می‌دهد. این خصلت جزئی‌نگرانه و چندلایه، نثر او را از متون سال‌شمارانه یا حماسی متمایز می‌سازد؛ زیرا در تاریخ بیهقی، میدان جنگ نه فقط محل روبارویی سپاه‌ها، بلکه صحنه‌ای برای ظهور بدن‌های منضبط، نمایش اقتدار فرماندهی و تولید معنا در سطح اخلاقی و سیاسی است. بدین‌سان، نثر بیهقی خود به بخشی از فرآیند بازتولید قدرت بدل می‌شود، فرآیندی که از خلال زبان، انتخاب واژگان، تقطیع صحنه‌ها و برجسته‌سازی لحظات خاص تحقق می‌یابد. تحلیل گفتمانی چهار نبرد منتخب جنگ رخنه در نیشابور، نبرد سبکتگین و محمود با بوعلی، جنگ طلخاب، و جنگ ترکمانان در علی‌آباد، نشان داد که بیهقی در تمامی این موارد، الگویی روایی کمابیش استوار را دنبال می‌کند: آغاز با تدارکات و آرایش سپاه، تثبیت جایگاه فرماندهی (اغلب از طریق نمادهایی چون پیل)، روایت لحظات بحرانی یا نقطه چرخش نبرد، و سپس تبیین پیامدهای سیاسی، اخلاقی و روانی جنگ. این ساختار، جنگ را از رویدادی مقطعی به فرآیندی پیوسته و نهادمند تبدیل می‌کند؛ فرآیندی که از منظر فوکویی می‌توان آن را بخشی از شبکه اعمال قدرت و انضباط اجتماعی دانست. نکته مهم آن است که کارکرد گفتمانی جنگ در تاریخ بیهقی صرفاً به پیروزی‌های کامل محدود نمی‌شود. در مواردی چون جنگ رخنه یا لحظات نخستین نبرد با بوعلی، که نتیجه جنگ دست‌کم به‌ظاهر به سود غزنویان نیست، بیهقی با حذف یا پنهان‌سازی شکست مواجه نیست، بلکه از طریق بازآرایی روایی آن را در منطق سلطنتی معناگذاری می‌کند. گزاره‌هایی همچون «و ما زوی قَطَّ غالب اَشبه بمغلوب منه» نشان می‌دهد که حتی ناکامی نظامی نیز می‌تواند در قالب دآوری اخلاقی، هشدار سیاسی یا ضرورت بازسازی نظم، در گفتمان قدرت ادغام شود. از این منظر، شکست نه نقطه گسست، بلکه بخشی از سازوکار مدیریت معنایی قدرت در روایت بیهقی است؛ سازوکاری که مشروعیت سلطنت را حتی در شرایط بحرانی حفظ می‌کند. در این چارچوب، بهره‌گیری از آرای میشل فوکو، به‌ویژه مفاهیمی چون قدرت به‌مثابه شبکه روابط، سازوکارهای انضباطی، اقتصاد مناسکی حقیقت و نقش گفتمان در تولید واقعیت، امکان آن را فراهم آورد که جنگ در تاریخ بیهقی نه صرفاً به‌عنوان واقعه‌ای نظامی، بلکه به‌مثابه کنشی گفتمانی تحلیل شود. با این حال، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این چارچوب نظری تنها زمانی کارآمد است که با تحلیل دقیق متن و ویژگی‌های سبکی آن همراه شود؛ به بیان دیگر، آنچه تاریخ بیهقی را برای چنین خوانشی مستعد می‌سازد، پیوند خاص میان روایت، اخلاق، آیین و بدن سلطنتی در نثر اوست، نه صرفاً حضور جنگ به‌عنوان یک مضمون تاریخی.

تفاوت تاریخ بیهقی با بسیاری از متون تاریخ‌نگارانه هم‌دوره را می‌توان در همین نکته خلاصه کرد: بیهقی جنگ را نه در مقام رویدادی استثنایی، بلکه به‌عنوان بخشی از سازوکار عادی حکومت‌داری روایت می‌کند، جایی که گفتار فرمانده، جایگاه فیزیکی سلطان، نظم سپاه، مجازات اسیران و حتی تصمیم به تعقیب نکردن دشمن، همگی در سطح روایی معنا پیدا می‌کنند. این روایت، از خلال تکرار و برجسته‌سازی آیین‌ها، نوعی درونی‌سازی نظم

سیاسی را در ذهن مخاطب رقم می‌زند و تاریخ‌نگاری را به ابزاری فعال در تثبیت حافظه قدرت بدل می‌کند. در نهایت، می‌توان گفت که تاریخ بیهقی نه فقط سندی ارزشمند از رویدادهای سیاسی و نظامی عصر غزنوی، بلکه متنی گفتمانی است که در آن جنگ به‌سان صحنه‌ای برای تولید، بازنمایی و بازتنظیم قدرت عمل می‌کند. بیهقی، آگاهانه یا ناخواسته، با انتخاب شیوه‌ای خاص از روایت، تاریخ را به عرصه‌ای برای سامان‌دهی اخلاق سیاسی و مشروعیت سلطنتی بدل کرده است. از رهگذر این خوانش، روشن می‌شود که نثر تاریخی می‌تواند فراتر از ثبت وقایع، در شکل‌دهی به نظم سیاسی و اجتماعی نقش ایفا کند. چنین نتیجه‌ای، افزون بر روشن کردن جایگاه تاریخ بیهقی در سنت تاریخ‌نگاری فارسی، افقی تازه برای تحلیل گفتمانی متون تاریخی دیگر نیز می‌گشاید؛ افقی که در آن تاریخ، نه آینه بی‌طرف گذشته، بلکه میدان فعال تولید معنا و قدرت است.

پی‌نوشت

1. surveillance
2. The reality of ritual economy
3. Discursively constructed phenomenon
4. Economy of truth

منابع

- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۷۸) تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، ج ۱ و ۲، تهران: امیرکبیر.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۹۳) دیبای دیداری، متن کامل تاریخ بیهقی، به کوشش دکتر محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی، تهران: سخن.
- پرویز، عباس (۱۳۶۳) تاریخ دیالمه و غزنویان، تهران: علمی.
- درفوس هیوبرت و رایینو، پل (۱۳۹۷) فوکو؛ فراسوی ساختگرایی و هرمنوتیک، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن الضحاک (۱۳۶۳) زین الاخبار، مصحح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- ناظم، محمد (۱۳۷۸) حیات و اوقات سلطان محمود غزنوی، ترجمه عبدالغفور امینی، تهران: میوند.

References

- Basurth, C. E. (1999). *History of the Ghaznavids* (H. Anousheh, trans.) (1st ed., Vols. 1 & 2). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Bayhaqi, A. al-F. (2014). *Dibay-e Didari, Complete Text of Tarikh-e Bayhaqi* (M. J. Yahaghi & M. Seyedi, ed.) (2nd ed.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Dreyfus, H. and Rabinow, P. (2018). *Foucault, Beyond Structuralism and Hermeneutics* (H. Bashiriyeh, trans.) (11th ed.). Tehran: Ney. [In Persian]
- Foucault, M. (1975). *Discipline and Punishment: The Birth of the Prison* (A. Sheridan, trans.). New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1990). *The History of Sexuality, An Introduction* (Vol. 1). New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1994). *Les Mots et les Choses*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (2002). *L'Archéologie du Savoir*. Paris: Gallimard.
- Gardizi, A. S. A. al-H. ibn al-D. (1984). *Zayn al-Akhbar* (A. al-H. Habibi, ed.). Tehran: Donya-ye Ketab. [In Persian]

- Nazem, M. (1999). *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazni* (A. Amini, trans) (2nd ed.). Tehran: Mivand. [In Persian]
- Parviz, A. (1984). *History of the Diyalameh and the Ghaznavids* (2nd ed.). Tehran: Elmi. [In Persian]
- Zaporozhets, V. M. (2012). *The Seljuks*. Printed by the decision of the European Academy of Natural Sciences e. V.